

Частково інформаційно-аналітичні матеріали збереглися в Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Однак їх копії зберігаються в тих архівних установах, які найменш постраждали в період фашистської окупації, зокрема, у Вінницькому, Київському, Одеському, Харківському обласних та інших державних архівах. Характерно, що саме вони дозволили Р. Ю. Подкуру охарактеризувати структури інформаційно-аналітичної служби в 1920–1930-х рр.¹⁷

З особливою обережністю слід ставитися дослідникам до архівно-слідчих справ, оскільки в силу існуючої правової системи вони не могли відобразити реальної провини тих, хто виступав проти масових депортацій населення, не дозволяли зрозуміти психологію тих сімей, які не лише були роз'єднані між собою, а й залишались без нажитого десятиріччями майна, близьких людей, що служили їм опорою і підтримкою.

Дослідження масових депортацій населення практично неможливі поза рамками архіву наркомату внутрішніх справ СРСР та УСРР. Однак, незважаючи на повноважні функції, якими були наділені союзні та республіканські наркомати, основна роль в реалізації постанов вищого політичного керівництва СРСР на УСРР відводилося Головному управлінню державної безпеки, що вело своє діловодство, яке не завжди доводилося до відома керівництва НКВС. Тому, в силу зрозумілих причин в документах НКВС СРСР та УСРР, як правило, переважно знаходимо документи щодо конвоювання депортованих громадян, організації спецпоселень, фізичного стану депортованих.

Таким чином, викладені матеріали дають можливість для таких основних висновків:

- Документи державного архівного фонду дають можливість у сукупності з іншими джерелами та опублікованою літературою належним чином висвітлити причини і наслідки масових депортацій населення України.

- Наявні документальні фонди розкривають місце і роль вищого політичного керівництва СРСР та УСРР в проведенні безпідставних масових депортацій населення, розкрити основні форми і методи їх діяльності в цьому напрямку;

- Показати ті втрати яких зазнало населення України внаслідок масових депортацій.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 28.

¹⁸ Там само, арк. 69.

¹⁹ Там само, арк. 82.

²⁰ Там само, арк. 2.

²¹ Там само, спр. 8, арк. 41.

²² Там само, арк. 83–87.

²³ Там само, арк. 86.

²⁴ Земсков В. И. Спецпереселенцы (по документам НКВД–МВД СССР) // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 3–4.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 8, арк. 210.

²⁶ Там само, спр. 9, арк. 59, 83–84, 105.

²⁷ Там само, спр. 36, арк. 16–17.

²⁸ Там само, спр. 7, арк. 154–155.

²⁹ Там само, спр. 34, арк. 145, 147 зв.

³⁰ Там само, арк. 160.

³¹ Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994. – С. 39.

³² Ковтун Г. К., Войналович В. А., Данчилюк Ю. З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К.; Полтава. – 1992. – С. 25.

³³ Подкур Р. Ю. За повідомленням радянських спецслужб. – К., 2000. – 230 с.

Юлія Коник

ФОНД ХЕРСОНСЬКОГО ДУХОВНОГО ПРАВЛІННЯ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Початок єпархіальному устрою на новоприсланих до Російської імперії правобережних землях Півдня України було покладено Сенатським указом Катерини II від 9 вересня 1775 р. «Про заснування в Новоросійській і Азовській губерніях знов єпархії під назвою Слов'янська і Херсонська»¹. Буквально через десяток років, коли нова територія була більш-менш чітко поділена на повіти, на основі колишніх протопопій виникли духовні правління – органи церковного управління і нижча інстанція церковного суду на території повітів. Херсонському духовному правлінню дісталася чимала територія, що включала правобережжя сучасної Херсонської області, південь Дніпропетровської і майже всю Миколаївську область. Підпорядковувалося воно Слов'янській, з 1786 р. Катеринославській², з 1798 р. Новоросійській³, з 1803 р. знову Катеринославській⁴, з 1837 р. Херсонській духовній консисторії⁵.

Повсякденна діяльність духовного правління торкалася багатьох сфер суспільного життя. Фонд цієї установи, який зберігається в Держархіві Херсонської області, становить неабиякий інтерес з точки зору краєзнавчих досліджень тим більше, що духовне правління, будучи низовою ланкою церковного управління на величезній території, стояло, так би мовити, біля витоків інформації, яка потім відправлялася до консисторії і відповідно – до Святійшого Синоду. Херсонське духовне правління проіснувало до початку 60-х рр. XIX ст., а потім поступово припинило діяльність, передавши свої функції Херсонській духовній консисторії та благочинним священикам⁶.

У фонді наявні цінні матеріали про кількісний і якісний склад населення повіту в динаміці: екстракти з метричних книг, рапорти благочинних містять відомості щодо демографічних зрушень у розрізі суспільних станів,

VI. Огляди архівних фондів

окремо по церквах і в цілому по повіту (1822–1890). Звичайно, що у 1835 р. херсонський цивільний губернатор обов'язав херсонську міську поліцію звітувати йому щотижня про кількість народжень, шлюбів і смертей по місту. Поліція, в свою чергу, звернулася до духовного правління, яке зобов'язало міських священників надавати їй потрібні відомості, починаючи з 5 січня 1836 р.⁷

Фонд багатий також на іменні списки прихожан. За своєю інформативністю на першому місці стоять метричні книги (1787–1855) і сповідальні розписи (1786–1848). Останні є по суті переписами православного населення, оскільки містять прізвище, ім'я, вік особи з зазначенням ступеня спорідненості і суспільного стану (духовенство, військові, державні селяни або дворові люди поміщиків). Зустрічаються й ситуативні списки, складені задля якоїсь разової потреби: приміром, кількатисячний список купців, міщан і приміських хуторян м. Херсона був складений у 1803 р. як аргумент на користь побудови в місті нової Успенської церкви⁸, або кількостотенний список селян-уніатів з Могилівської губернії, які заснували слободу Старосілля (нині село в Херсонській області) і вирішили в 1819 р. всією громадою перейти у православ'я⁹ та ін. Підписи прихожан (ті ж списки) знаходимо у протоколах прихорських зборів з приводу обрання церковних старост (1823–1830).

Що ж стосується самих священноцерковнослужителів, як вони тоді іменувалися, то тут маємо численні справи й листування, які зафіксували прийняття і виключення з духовного звання, призначення, переміщення, звільнення, нагородження, накладання епитимій, розшук священників і ченців-втікачів тощо. Досить повні зведені дані про служителів культури можна отримати із формулярних відомостей або списків (1784–1886): прізвище, ім'я, по-батькові, вік служителів і членів їх сімей, з якого стану вони вийшли і яких батьків діти, де навчалися, коли були рукоположені або отримали чин і де служили. До того ж форма не обмежувалася біографічними даними, а торкалася і професійних, і моральних якостей слуг Христових (як вони співають, чи люблять прикладатися до чарки, та чи були засуджені). Крім цього, у фонді збереглися окремі списки священноцерковнослужителів повіту та їх дітей чоловічої статі, їх реєстри по сьомій ревізії 1815 р., списки церковних старост і учнів церковно-прихорських училищ.

Фонд дає багато конкретних матеріалів для висвітлення приватного життя священників. Те, що священноцерковнослужителям ніщо людське не чуже, видно з виступів архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського Феофіла, який одразу після призначення на посаду в 1826 р. здійснив поїздку по єпархії і "... всюди знайшов духовенство в глухій безпечності, благочинних у недбалості до посади своєї, а протопопів по духовних правліннях зайнятих більше собою, ніж обов'язками своїми"¹⁰.

Феофіл негайно взявся за наведення порядку у ввіреному відомстві. Не заглиблюючись на його приписах,

які самі по собі дуже цікаві, зупинимось на підписці, даній Феофілу причетниками (ікономарями і дячками), з якої ми можемо дізнатися, що вважалося для них непристойним в одязі: "... надалі німецьких сертуків, домашніх халатів, кольорових желейтів, і кольорових брюків з випуском холошею поверх чобіт, і самих чобіт на рипах носити не будемо, а також і стригти на голові волосься, і пов'язуватися на шиї непристойними хустками не станемо, а будемо носити каптани або пікаптани..."¹¹.

Яскрава картина сільського побуту постає з опису майна Федора Глобачова, священника Покровського молитовного будинку с. Новокурське. Він мав нещастя в 1825 р. поручитися за колезького реєстратора, котрий взяв у борг велику суму і не зміг повернути, і тепер мусив віддати за нього половину боргу. Опис рухомого майна Глобачова містив: якщо це меблі, то "шафа простої роботи соснового дерева без дверцят ветха", якщо посуд, то "чайник фаянсовий без кришки і ручки", якщо одяг, то "хустка вовнина чорного кольору вельми ветха"¹². Втім, ці дані важко піддаються перевірці і можуть бути свідомо занижені.

Духовні особи, що прибували у будь-яких справах з-за кордону, також без уваги не залишалися, обов'язково потрапляючи по приїзді під пильне око місцевого духовного начальства. Завдяки цьому у фонді відклалися біографії і описи подорожей деяких проїжджаючих кінця XVIII ст., а географія цих подорожей була вельми широка: Венеціанська республіка, Греція, Молдавія, Польща, Москва, Єрусалим¹³.

Вже згадувані формулярні списки священноцерковнослужителів містять відомості як про церкви (час закладення і будівництва, церковне начиння і книги, змеловодіння), так і про прихожан (кількість чоловіків і жінок, національне походження, наявність розкольників). Ці відомості прислужилися краєзнавству ще понад півтора століття тому, коли архієпископ Херсонський і Таврійський Гавриіл подав Одеському товариству історії і старожитностей свій "Історико-хронологічний опис церков єпархії Херсонської і Таврійської"¹⁴. Знаючи дату закладення церкви, можна приблизно вирахувати кількість жителів у конкретному населеному пункті на той час, оскільки церкву дозволялося будувати за наявності 100 умовних дворів¹⁵, тобто 400 осіб чоловічої статі. Точну кількість населення дізнаємося з клопотання поміщиків перед духовним правлінням про дозвіл на будівництво церков в їх селах. Наприклад, одеському коменданту генерал-майору Т. О. Кобле трохи не вистачило селян до 100 дворів, в його селі Троїцькому (нині м. Коблеве Миколаївської області), то він в 1809 р. вилісав решту кріпосних душ зі свого маєтку в Саратовській губернії¹⁶.

В листуванні духовного правління з консисторією і благочинними знаходимо відомості про хід будівництва і ремонту церков та молитовних будинків, виготовлення іконостасів, пожертвування прихожанами церковного начиння, відкриття чудотворних властивостей ікон то

що. Часто це єдина можливість для нас “побачити” внутрішнє оздоблення церков, нині зруйнованих часом, а більше людьми протягом ХХ ст.

У фонді відклалися кілька контрактів першої половини ХІХ ст. на виготовлення іконостасів, які дають уявлення не лише про зовнішній вигляд майбутнього витвору в деталях, але й про технологію виробництва і тогочасні ціни на матеріали і роботу. Майстри, як правило, записувалися з інших губерній і були людьми вельми ссрийозними та поважними, хоч часто й кріпосними; вони приїздили в південні села зі своїми підмайстрами і вимагали матеріали “найлучшого достойства”¹⁷.

Багато про що може сказати велика кількість молитовних будинків в епархії (на 1824 р. їх налічувалося 35¹⁸). На поч. ХІХ ст. в усіх “нормативних”, споконвіку обжитих місцевостях молитовні будинки вже давно були замінені на церкви, тоді як для Катеринославської і Херсонської-Таврійської епархії було зроблено виняток: “... з поваги виключно до нового заселення віддаленої від приходських церков відстані, недостатніх прохачів статків, по яким вони одразу зібратися на побудову церкви не можуть, а також стенових місцевостей, через які проїзд до приходських церков буває ускладнений і навіть неможливий...”¹⁹. Та що там проїзд до церков! Приміром, 1825 рік “прославився” в документах такою лютою зимою, що духовне правління було змушене суворо заборонити священникам ходити покійників у селянських городах. Пояснення просте: часто похоронна процесія просто не могла дістатися на кладовище, не те що відловити там могилу, і селяни самі просили ходити померлих коло хат. Принаймні, так виправдовувалися священники с. Мар’їнське у відповідь на скарги і побововання майора розквартированої в селі карабінерської роти, що з настанням весни через такі нововведення “... повітря може бути шкідливим для здоров’я воїнських чинів та й самих поселенців...”²⁰.

У Держархіві Херсонської області зберігається багата колекція карт і планів кін. ХVІІІ–ХІХ ст., яка є унікальним джерелом вивчення історії землеволодіння, топоніміки населених пунктів Півдня України. В свою чергу в документах фонду Херсонського духовного правління при скрупульозному їх опрацюванні і зіставленні даних можна знайти рідкі назви населених пунктів, які використовувалися на ранніх етапах заселення паралельно з офіційними (Дудчина Балка – Перетівка, Томарине – Олбидове, Батуринесь – Мар’ївка – Висунське), або назви, що існували недовго у зв’язку зі зміною власників сіл (Касянівка – Євадіївка, Суханівка – Давидів Брід) тощо.

По багатьох населених пунктах можна прослідкувати зміну власників за 70–80 років, що може суттєво доповнити наші знання про цей період в історії краю. Серед місцевих землевласників фігурують широковідомі князі Баратови, Волконські, Голціни, графи Браницькі, Воронцови, Вяземські, Кочубеї, Потоцькі, Строганови, дворяни Енгельгардти, Каховські, Скадовські

та багато інших. Якщо великі землевласники представлені в документах фонду лише своїми іменами, то дрібні поміщики часто постають як живі люди з плоті й крові. По духовному відомству вони проходять або як жертви рукоприкладства священників, або, навпаки, як утискувачі їхніх законних прав, або як підсудні за порушення Божих заповідей.

Окремий масив документів становлять справи про охрещення у православну віру так званих інославіних – іудеїв, магометан, католиків, благо багатонаціональний і багатоконфесійний Південь був неозорим полем для місіонерської діяльності державної церкви. Цікаво проаналізувати в кожному конкретному випадку причини, які спонукали людей до такого кроку, а також ставлення до цього своїх єдиновірників. Це ставлення, особливо в іудейських громадах, іноді бувало негативним до такої міри, що духовне правління просило світську владу надати на перших порах озброєну охорону новоспеченим православним²¹.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що документи фонду Херсонського духовного правління можуть додати місцевого колориту працям з регіональної історії або стати цінним джерелом самостійних досліджень в галузі історичного краєзнавства, історичної біографістики, історії особистості в соціумі, які останнім часом набувають все більшого розвитку в історичній науці.

¹ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XX. – С. 206–207. – № 14. 366.

² Церковно-исторический очерк основания в Херсоне викариата и его жизнедеятельность (по поводу его 50-летия): 1853–1903. – О.: Славянская типография Е. Хрисогелоса, 1905. – С. 22.

³ ПСЗ. – Т. XXIV. – С. 229. – № 17. 634.

⁴ Церковно-исторический очерк основания в Херсоне викариата. – С. 177.

⁵ ПСЗ. – Т. XII. – С. 306–307. – № 10. 219.

⁶ Документи фонду, датовані 1782–1917 рр., охоплюють період до існування Херсонського духовного правління (Херсонська протопопія) і теля (благочинні священники), оскільки всі три інстанції виконували кожна в свій час однакові функції.

⁷ Держархів Херсонської обл., ф. 207, оп. 1, спр. 1891, арк. 1 зв.

⁸ Там само, спр. 493, арк. 13–89.

⁹ Там само, спр. 1317, арк. 8–13, 16.

¹⁰ Там само, спр. 1468, арк. 32.

¹¹ Там само, спр. 1720, арк. 7.

¹² Там само, спр. 1616, арк. 4, 10–10 зв.

¹³ Там само, спр. 296, арк. 1–3; спр. 93, арк. 1–5; спр. 296, арк. 1–14.

¹⁴ Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / Составил Гавриил, архиепископ Херсонский и Таврический. – Одесса: В городской типографии, 1848. – 71 с.

¹⁵ ПСЗ. – Т. VI. – С. 757. – № 4072.

¹⁶ Держархів Херсонської обл., ф. 207, оп. 1, спр. 2123, арк. 19 зв.

¹⁷ Там само, спр. 2006, арк. 12.

¹⁸ Там само, спр. 1495, арк. 2.¹⁹ Там само.²⁰ Там само, спр. 1628, арк. 1.²¹ Там само, спр. 1963, арк. 1–9; спр. 2028, арк. 52, 57.

Петро Кравчук

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У фондах Державного архіву Львівської області знаходиться чимала, інформаційно насичена, цікава група писемних джерел, які складають джерельну базу краєзнавства.

Звичайно, що у своїй статті я не зможу в комплексі подати усі пам'ятки краєзнавства, які висвітлюють дані джерела, адже в архіві зберігається майже 2,5 млн, одиниць зберігання, тому зупинюся тільки на найцікавіших і маловивчених фондах періоду кінця XIX – першої третини XX століть.

У фондах архіву досить повно висвітлюється історія органів влади, підприємств, установ та окремих галузей господарства області.

Так, історія електрифікації м. Львова і становлення міського трамваю зосереджені у матеріалах фонду Р-36 (Міське електричне підприємство у Львові), де подаються відомості про першу трамвайну лінію у Львові, яка була введена в експлуатацію у 1894 р. і мала довжину всього 6 км. Лінія належала німецькій фірмі "Сіменс-Гальске". У 1986 р. це підприємство було куплене Львівською міською гміною. З 1900 р. у Львові діяло підприємство по освітленню міста, а в 1908 р. введено в дію першу електростанцію. У фонді є невелика історична довідка про міське електричне підприємство станом на 1925 р.

Історія газифікації м. Львова зосереджується у документах фонду Р-599 (Міське газове підприємство у Львові). Хронологічні рамки документів – 1882–1939 рр. Хоча фонд відносно невеликий (110 од. зб.) та містить у собі дуже цікавий фактаж, щодо газифікації міста. Дане підприємство було створено у 1896 році за угодою між гміною м. Львова і німецьким товариством м. Десау. У 1898 році міська гміна викупила газове підприємство, яке виробляло метановий і водневий газ, технічні газові суміші. За документами фонду можна прослідкувати постачання фірми природним газом фірмою "Газолін" із Дашави. Серед документів фонду знаходимо справи про діяльність підприємства, технічні звіти, плани і креслення приладів, угоди і договори на постачання газу.

Беручи до уваги природно-кліматичні умови м. Львова важливу роль в історії міста відіграло Державне водне управління у Львові (Фонд Р-388 з одноіменною назвою, налічує 246 од. зб. за 1921–1935 рр.)

До компетенції водного управління входила діяльність по регулюванні річок, будівництву мостів, гребель, каналізаційних систем.

У фонді зберігаються документи про меліорацію долини річки Полтва, яка протікає якраз посеред міста; про проведення каналізації (1923–1932); про забудову окремих районів міста.

Серед нерухомих культурних цінностей особливе місце посідають пам'ятки архітектури та містобудування, оскільки вони є свідками тих чи інших періодів історії міста, як правило пов'язаних з життям та діяльністю видатних осіб і у кращих своїх зразках поєднують художньо естетичні, етнографічні, інженерні та конструктивні якості. Справ про забудову міста, про будівництво окремих будинків їх ремонт, упорядкування вулиць, майданів, спортивних споруд зберігаються у багатьох фондах, але найбільше їх зосереджено у двох унікальних фондах: Фонд Р-390 – Державне архітектурно-будівельне управління у Львові та фонд Р-2 – Міське управління в королівському станичному місті Львові. Перший з вищевказаних фондів налічує 635 од. зб. за 1921–1932 рр. Переважна більшість справ фонду пов'язана з будівництвом і ремонтом будівель колишнього Галицького сейму, Львівської політехніки, Львівського університету, тюрми "Бригідки", Академії ветеринарної медицини, Львівського воєводського управління, Греко-католицької кондиторії. Фонд Р-2 налічує 86 809 од. зб. за 1900–1939 рр. Серед них декілька тисяч справ стосуються безпосередньо будівництва житлових і нежитлових будівель теперішньої центральної частини міста у період з 1900 по 1939 рр. Специфіка вищевказаних справ полягає в тому, що вони складаються не тільки з кошторисів, листування власників з будівельними та владними структурами міста, але й ситуаційних планів, проектів, креслень будівель їх перекриття, підземних комунікацій, частково газифікації. Крім справ про будівництво, у даному фонді є чимало цікавих з точки зору краєзнавства матеріалів про приєднання гмін м. Львова, бюджет міста та ін.

Щодо вивчення персоналій, і кількості зібраних в одному фонді автографів відомих діячів не мають собі рівних два невеличкі фонди: фонд Р-298 – Товариство прихильників української літератури, науки і мистецтва у Львові (8 од. зб. за 1904–1914 рр.) та фонд Р-629 – Українська вища технічна школа у Львові (23 од. зб. за 1921–1926 рр.) Так, у фонді товариства зберігаються листи та заяви відомого українського художника Івана Труша, українського мецената Євгена Чекаленка, видатного історика і першого Президента Української республіки Михайла Грушевського та інших видатних діячів.